

Małgorzata GASZYŃSKA-MAGIERA

Uniwersytet Jagielloński

m.gaszynska-magiera@uj.edu.pl

OJCZYŻNA W HOMILIACH I PRZEMÓWIENIACH JANA PAWŁA II WYGŁOSZONYCH PODCZAS PIELGRZYMEK DO POLSKI W LATACH 1979-1987

ABSTRACT

Homeland in John Paul II's homilies and speeches given during the pilgrimages to Poland (1979-1987)

Although the place of the notion of homeland in John Paul II's teaching has been studied in numerous publications, most of them adopted a theological perspective. However, it seems worthy to refer it also to reflections of lay researchers. The present analysis concentrates on Pope's homilies and speeches given during three pilgrimages to Poland between 1979 and 1987. Thirty texts in which the word *homeland* appears have been taken into account. It turns out that John Paul II often alluded to visions of homeland fixed in the Polish culture. However, he did not share with his contemporaries the image of homeland with ethnicity, history and tradition in its centre. Homeland, in his vision, should not separate inhabitants of a country, but rather unite them. It should not induce to contemplate national triumphs and failures, but incite to look towards the future.

Słowa kluczowe: ojczyzna, Jan Paweł II, homilia, przemówienie

Key words: homeland, John Paul II, sermon, speech

1. Ważność pojęcia ojczyzny w nauczaniu Jana Pawła II była zagadnieniem poruszanym w wielu publikacjach. Jest wśród nich jedna książka: *Ojczyzna w nauczaniu Jana Pawła II* Krystyny Czuby (Olsztyn 1999)¹, i szereg artykułów, także o charakterze naukowym. Czy warto więc podejmować ten temat ponownie?

Teksty, o których mowa, łączy przyjęta przez ich autorów perspektywa wiary. Zamieszczone zostały na ogół w czasopismach ściśle teologicznych albo w periodykach wydawanych przez instytucje kościelne, zakony itp. Zadaniem, jakie stawiała sobie część badaczy, było zrekonstruowanie, na podstawie pism i przemówień papieskich, teologii ojczyzny². W jednym z artykułów analizowano pojmowanie ojczyzny jako daru Boga oraz ukazano maryjny wymiar miłości do ojczyzny³. Papieskie rozumienie ojczyzny było także omawiane w kontekście społecznej nauki Kościoła⁴. Niektóre teksty miały charakter jawnie dydaktyczny⁵ lub formacyjny⁶.

Przywołane opracowania opierają się na tekstach papieskich z różnych lat (zarówno z czasów przed wyborem kard. Wojtyły na biskupa Rzymu, jak i z rozmaitych okresów jego posługi papieskiej) i o bardzo zróżnicowanym charakterze. Znajdziemy w nich odwołania do pism wielorakiego typu (naukowych, popularnych, literackich, a także encyklik) oraz homilii i przemówień.

Sądzę, że uprawniona i warta podjęcia jest próba analizy odcieni znaczeniowych, jakie niesie ze sobą słowo „ojczyzna” w tekstach Jana Pawła II, również z perspektywy świeckiej. Papieża nie postrzegano przecież wyłącznie jako przywódcy religijnego, lecz także jako autorytet moralny; jego głosu, i w Polsce, i w innych krajach, słuchano nie tylko, gdy wypowiadał się w kwestiach wiary, ale również – w sprawach politycznych, społecznych, etycznych. Ponadto każdy papież jest głową Państwa Watykańskiego, będącego podmiotem prawa międzynarodowego, którego dyplomacja aktywnie uczestniczy w polityce międzynarodowej. Wszystkie te czynniki upoważniają, moim zdaniem, do tego, by odnieść rozumienie ojczyzny przez Jana Pawła II do rozważań na temat tego pojęcia podejmowanych przez badaczy uprawiających inne niż teologia dziedziny nauki. Inaczej niż autorzy przywołanych wyżej publikacji, którzy analizowali pisma zróżnicowane gatunkowo,

¹ Druga publikacja książkowa: *Miłość do Ojczyzny według Jana Pawła II* w opracowaniu Grzegorza Grocholewskiego (Szczecinek 2011), jest wyborem tekstów i cytatów papieskich, opatrzonych streszczeniami.

² Np. K. Polak, M. Polak, *Polska – ojczyzna w nauczaniu Jana Pawła II*, „Rocznik Koszaliński” 2006, nr 34, s. 49-55. Ponadto pierwsza część cytowanej wyżej książki nosi tytuł *Ojczyzna jako rzeczywistość teologiczna*.

³ W. Nowacki, A. Kossakowska, *Miłość do Ojczyzny w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Teologiczne” 2005, t. 23, s. 117-135.

⁴ L. Siwecki, *Idea ojczyzny i państwa w nauczaniu sługi Bożego Jana Pawła II*, „Ateneum Kapłańskie” 2006, t. 146, z. 2, s. 332-347; W. Łużyński, *Naród – ojczyzna – patriotyzm w nauczaniu społecznym Jana Pawła II*, „Studia Gnesnensia” 2006, t. 20, s. 307-318.

⁵ H. Słotwińska, *Katecheza o ojczyźnie według nauczania Jana Pawła II*, „Studia Pastoralne” 2006, R. 2, nr 2, s. 104-119; A. Seul, *Wartości patriotyczne w wypowiedziach Jana Pawła II*, „Język, Szkoła, Religia” 2008, nr 4, s. 300-314.

⁶ P. Wojciechowski, *Ojczyzna – miejsce trudnego wyzwania*, „Pastores” 2011, nr 4, s. 107-116.

powstałe na przestrzeni dziesięcioleci, zamierzam poddać analizie jednolity korpus tekstów⁷. W swoich rozważaniach pominę teologiczny wymiar ojczyzny w nauczaniu papie skim, ponieważ został on już wnikliwie i kompetentnie omówiony w wielu publikacjach.

2. Badacze analizujący pojęcie ojczyzny są zgodni co do tego, że jest ono jednym z najważniejszych pojęć polskiej kultury. Dla Antoniny Kłoskowskiej to wręcz *synteza centralnych wartości tej kultury*⁸, a według Jerzego Bartmińskiego opisanie jego znaczenia jest równoznaczne z diagnozą stanu świadomości społecznej w danym momencie historycznym⁹. Anna Wierzbicka uważa z kolei, że jakkolwiek jest to słowo stare, poświadczane już w XVI w., to nabrało ono mocy dopiero w wieku XIX, po rozbiorach. Paradoksalnie więc ojczyzna dla Polaków stała się najważniejsza wtedy, gdy nie istniał organizm polityczny, do którego można było to pojęcie jednoznacznie odnieść. Zeszło ono na dalszy plan po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w roku 1918, ale ponownie stało się ważne w czasie II wojny światowej. Pod koniec ubiegłego stulecia Wierzbicka wyrażała przekonanie, że pojęcie to *po ostatecznym upadku komunizmu i odzyskaniu przez Polskę pełnej suwerenności [...] zaczęło tracić centralną pozycję w polskim życiu i obecnie przestaje wyrażać polskie postawy i aspiracje*¹⁰.

Wydaje się jednak, że zdarzenia, które zakłócają normalny tok życia społecznego, mogą stać się czynnikiem powodującym, że pojęcie ojczyzny ponownie zaczyna nabierać mocy. Katalizatorem takiego zjawiska była katastrofa smoleńska. Świadczą o tym liczne komentarze, jakie się po niej pojawiły. Czytaliśmy w nich przecież o ludziach, którzy oddali życie za ojczyznę bądź polegli w służbie ojczyzny, i to miało przede wszystkim stanowić miarę ich wielkości i domniemanej ofiary. *Smoleńska katastrofa uświadomiła wartość i cenę: miłości, pamięci, ojczyzny. Od tamtego miejsca, od mogił ofiar na cmentarzach ojczyzny, od wawelskiej krypty, w której złożono doczesne szczątki prezydenta Najjaśniejszej Rzeczypospolitej i jego małżonki, biegnie wezwanie [...] – mówił abp Sławoj Leszek Głódź podczas rezurekcji odprawionej w katedrze oliwskiej w 2011 r.*¹¹ W artykule o Augustyna Pelanowskiego zamieszczonym we „Frondzie” czytamy: *To, co się wydarzyło 10 kwietnia pod Smoleńskiem, to dla naszej Ojczyzny wielki znak*. Ten sam autor pisze dalej o śmierci *najlepszych synów Ojczyzny*¹².

⁷ Szczegółowy opis korpusu zamieszczam w dalszej części artykułu.

⁸ A. Kłoskowska, *Kultura narodowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 1: *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, red. S. Krzemień-Ojak [i in.], Wrocław 1991, s. 52.

⁹ J. Bartmiński, *Polskie rozumienie ojczyzny i jej warianty*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. tenże, Lublin 1993, s. 23, *Pogranicze*, t. 1.

¹⁰ A. Wierzbicka, *Słownik kluczem do historii i kultury*. „Ojczyzna” w językach niemieckim, polskim i rosyjskim, przeł. M. Abramowicz, [w:] *taż, Język, umysł, kultura. Wybór prac*, red. J. Bartmiński, Warszawa 1999, s. 471.

¹¹ *Katastrofa smoleńska i papież w orędziu wielkanocnym*, Polskie Radio, 24 IV 2011, [online] <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/356328,Katastrofa-smolenska-i-papiez-w-oredziu-wielkanocnym,22-II-2012>.

¹² A. Pelanowski, *Znak Katynia, znak Smoleńska*, „Fronda” 2010, nr 55, s. 22-39, [online] <http://www.pismofronda.pl/wp-content/uploads/2011/09/Fronda55.pdf>, 22 II 2012.

3. Obszerny przegląd tekstów, których centralnym tematem jest ojczyzna, można znaleźć w artykule Bartmińskiego *Polskie rozumienie ojczyzny i jej warianty*¹³. Są to na ogół utwory literackie i eseje, niekiedy zebrane w postaci antologii, a także wypowiedzi z ankiet przeprowadzanych za pośrednictwem prasy. Stanisław Ossowski w klasycznej pracy *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna* z roku 1946 proponował, by materiału do analizy tego pojęcia szukać również w pamiętnikach, listach, piosenkach popularnych, podręcznikach szkolnych, a nawet w wypowiedziach polityków. Sięganie do tego rodzaju źródeł uzasadniał w następujący sposób: [...] *przy badaniu postaw społecznych i zbiorowych sposobów patrzenia na rzeczywistość ważne są nie tylko wypowiedzi szczere, ale także te wypowiedzi, które są narzędziem jakiejś akcji społecznej, które zmierzają do wywarcia wpływu na jakieś środowisko: jeśli są pomyślane celowo, muszą się liczyć z postawami psychicznymi i ze sposobami patrzenia na rzeczywistość, jakie w tym środowisku panują, jeśli zaś okazały się skuteczne, wnoszą w to środowisko idee i poglądy reprezentowane przez swych autorów, bez względu na to, czy były głoszone szczerze, czy nieszczerze*¹⁴.

Podobnym tropem podążyła Anna Wierzbicka: w swej analizie, mającej na celu zdefiniowanie ojczyzny za pomocą pojęć uniwersalnych¹⁵, odwołuje się nie tylko do utworów artystycznych, lecz także do pieśni, piosenek, artykułów prasowych i tekstów politycznych.

Ossowski, który podjął próbę analizy pojęcia ojczyzny z perspektywy socjologicznej, wskazał kilka jego istotnych cech. Przede wszystkim zwrócił uwagę na pewną dwuznaczność słowa ojczyzna, które w zależności od kontekstu może oznaczać konkretne terytorium, tj. kraj rodzinny, lub występować jako synonim słowa „naród” bądź „państwo”. Ponadto wprowadził ważne rozróżnienie: między ojczyzną „prywatną” a „ideologiczną”, które jest wyrazem dwóch różnych typów relacji, jakie mogą łączyć człowieka z danym obszarem geograficznym. Pierwsza z nich ma charakter osobistego, emocjonalnego związku z terenem, na którym jednostka spędziła ważną część życia, najczęściej dzieciństwo. Drugi typ relacji natomiast opiera się na *przekonaniu jednostki o jej uczestnictwie w pewnej zbiorowości i na przekonaniu, że jest to zbiorowość terytorialnie związa-*

¹³ J. Bartmiński, *Polskie rozumienie ojczyzny...*, s. 23-47.

¹⁴ S. Ossowski, *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna*, [w:] tenże, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984, s. 18. Wszystkie odwołania do cytowanej rozprawy Ossowskiego pochodzą z tego wydania.

¹⁵ Wierzbicka wyróżnia trzy typy pojęć: uniwersalne, specyficzne i pośrednie. Pojęcia uniwersalne występują w językach wszystkich grup ludzkich. Stanowią minimalne jednostki znaczenia, niedające się rozłożyć na mniejsze elementy ani zdefiniować. Ludzie rozumieją je intuicyjnie. Tworzą one metajęzyk, za pomocą którego można definiować wszystkie inne pojęcia. Według stanu badań z 2002 r. jest ich 59, a należą do nich np. „ja”, „ty”, „jeden”, „dużo”, „mówić”, „dobry”. Pojęcia specyficzne są właściwe jednej, konkretnej wspólnocie językowej, ponieważ odzwierciedlają jej niepowtarzalne doświadczenia i styl życia. Z reguły nie mają odpowiedników w innych językach. Odsyłają do nich takie słowa, jak np. „kamikadze”, „kolchoz”, „kibuc”, które jednoznacznie kojarzymy z odpowiednimi kulturami. Pojęciami pośrednimi są wszystkie pozostałe pojęcia. Z jednej strony mogą przekraczać granice kultur i odzwierciedlać pewne wspólne elementy ludzkiego doświadczenia, z drugiej strony są blisko powiązane z kulturą społeczeństwa, które się nimi posługuje. Tworzą je zatem po części elementy uniwersalne, po części zaś takie, które odzwierciedlają to, co dla danej kultury jest charakterystyczne. A. Wierzbicka, *Słownik kluczem do historii i kultury...*, s. 450-489.

na z tym właśnie obszarem¹⁶. Stąd – ojczyzny prywatne różnych członków narodu nie muszą się na siebie nakładać, ale ojczyzna ideologiczna jest dla nich wszystkich jedna. Poczucie przynależności do wspólnoty jest budowane wokół zespołu wartości, stanowiących *oś krystalizacji, która decyduje o jej istnieniu*¹⁷. Należą do nich przede wszystkim ziemia zamieszkiwana przez daną grupę, którą ona włada lub którą – zgodnie z jakąś ideologią – powinna władać, oraz elementy krajobrazu, będące dziełami natury bądź człowieka (np. takie jak budowle i ich zespoły). W przypadku wielkich zbiorowości, takich jak naród, poczucie przynależności do nich jest budowane przede wszystkim na przekonaniu, że wszyscy ich członkowie podzielają te wartości.

Badania przeprowadzone przez Bartmińskiego i Wierzbicką potwierdzają najważniejsze ustalenia Ossowskiego, ale wprowadzają również pewne nowe wątki. Z analiz Bartmińskiego wynika, że ojczyzna to ziemia (miejsce, terytorium narodowe, kraj), wspólnota ludzi, zespół wartości (kultura, literatura, obrzędy, folklor, język) – te wnioski pokrywają się zatem z tezami Ossowskiego. Ponadto ojczyzna ma także wymiar administracyjny, czyli składają się na nią państwo i jego instytucje; to rozumienie państwa nieco odbiega od toku myślenia Ossowskiego, który, mówiąc o państwie, miał na myśli przede wszystkim terytorium. Bartmiński wykazał ponadto, że przestrzeń ojczysta układa się w kręgi koncentryczne, z których najmniejszy stanowi dom, a dalej pojawiają się: okolica rodzinna, region i kraj. Respondenci ankiet przeprowadzanych w latach 80. i 90. jako ojczyznę wskazywali także Europę i świat, które stanowiłyby najszerze kręgi tego układu przestrzennego. Bartmiński podziela opinię o istnieniu dwóch rodzajów ojczyzny: prywatnej i publicznej (czy też, jak chciał Ossowski, ideologicznej). Ponadto szczegółowo opisuje typy relacji łączących człowieka z jego ojczyzną. Są to:

- relacja dziedziczenia – do niej odwołuje się wskazywane jako najstarsze znaczenie „ojczyzny-ojcowizny”, czyli ziemi dziedziczonej po przodkach;
- relacja urodzenia (pochodzenia) – wskazująca ojczyznę jako kraj rodzinny;
- relacja przebywania – to znaczenie wiąże się z doświadczeniami emigrantów, zmuszonych do opuszczenia stron rodzinnych; wyraża tęsknotę za stanem trudnym do osiągnięcia, czyli za znalezieniem się w kraju;
- relacja dobrobytu – wyrasta z przekonania, że przebywanie w kraju rodzinnym wiąże się z poczuciem zadowolenia i zaspokojenia;
- relacja dumy – związana jest z poczuciem wyjątkowości ojczyzny;
- relacja przeznaczenia bądź powołania – wyraża przekonanie, że ojczyzny nie można wybrać, ponieważ człowiek jest zdeterminowany miejscem urodzenia;
- relacja przywiązania uczuciowego;
- relacja startu życiowego – wskazuje, że ojczyznę traktuje się jako punkt wyjścia do poznawania i zdobywania świata;
- relacja orientacji w świecie – człowiek, bez względu na to, gdzie przybywa, opisuje swoje położenie w przestrzeni fizycznej bądź symbolicznej w odniesieniu do kraju rodzinnego.

¹⁶ S. Ossowski, *Analiza socjologiczna...*, s. 26.

¹⁷ *Tamże*, s. 33.

Poza tym ojczyzna publiczna stawia określone wymagania, a *stosunek do niej [...] ujmowany jest w kategoriach powinności etycznych wobec dobra ogólnego*¹⁸.

Wymienione przez Bartmińskiego elementy składające się na pojęcie ojczyzny mogą tworzyć różne konfiguracje, które układają się w zhierarchizowane struktury. W poszczególnych obrazach ojczyzny jeden lub kilka składników staje się istotniejszy od pozostałych, pełniąc funkcję dominanty semantycznej¹⁹. Bartmiński wylicza osiem obrazów ojczyzny współistniejących we współczesnej polskiej kulturze i szczegółowo je analizuje. Pierwszy obraz to *o j c z y z n a r o d z i n n o - d o m o w a*, w którym dominujące są wartości poczucia bycia u siebie, poczucia bezpieczeństwa i przynależności do rodziny; dziś stosunkowo rzadko przywoływany. Kolejny to *m a ł a o j c z y z n a*, odwołujący się do poczucia przynależności i bliskości przestrzennej. Pojawia się niekiedy w uroczystym, oficjalnym obiegu społeczno-komunikacyjnym oraz w obiegu szkolnym. Inny wariant interesującego nas pojęcia to *o j c z y z n a p a ń s t w o w a*. Opiera się on na koncepcji, zgodnie z którą najwyższe dobro stanowi dobro państwa i jemu podporządkowane są zarówno prawa jednostki, jak i grup społecznych. Do wartości nadrzędnych zalicza się tutaj ideę siły i suwerenności państwa. Wariant ten występuje przede wszystkim w uroczystym obiegu oficjalnym, szkolno-edukacyjnym, a także kościelno-religijnym. Obraz *o j c z y z n y s p o ł e c z n e j* (uniwersalistycznej, humanistycznej) Bartmiński nazywa reakcją na przerost nacjonalizmu. W tym wariantcie ojczyzna otwarta jest na dobro wspólne zarówno społeczności narodowej, jak i Europy czy świata. Jest to obraz rzadko występujący w obiegach społeczno-komunikacyjnych, tak naprawdę można go odnaleźć jedynie w tekstach najwybitniejszych pisarzy i myślicieli, takich jak Gustaw Herling-Grudziński, Czesław Miłosz czy Jan Józef Lipski. *O j c z y z n a k u l t u r o w a* odsyła do rozumienia ojczyzny jako syntezy tych wartości, wokół których gromadzą się ludzie. To ten wariant, zdaniem Bartmińskiego, nabrał szczególnego znaczenia po utracie przez Polskę niepodległości, a później stał się atrakcyjny dla pokolenia młodych Polaków w ostatniej dekadzie XX w. Odgrywa szczególną rolę w szkole i instytucjach kultury. W obrazie *o j c z y z n y - m i e j s c a* na pierwszy plan wysuwa się wymiar przestrzenny. Podstawę tej wizji stanowią wyzwajające pozytywne emocje: ojczysty zagon, ziemia rodzinna, ziemia-matka. Przestrzenny obraz ojczyzny częsty jest w obiegu szkolnym.

Zdaniem Bartmińskiego wariantem dominującym współcześnie jest *o j c z y z n a n a r o d o w a*. Jego centralne wartości: rodzimość, swojskość i etniczność, związane są z przynależnością do wspólnoty etnicznej i narodu. Najwyższym celem w ramach tej koncepcji staje się zapewnienie własnej wspólnocie siły i suwerenności. Terytorium traktowane jest jako czynnik fizycznej integracji narodu, zaś ta przestrzeń fizyczna przekształca się mocą ideologii w przestrzeń mitologiczną. Ta wizja ojczyzny występuje w uroczystym obiegu oficjalnym oraz kościelno-religijnym.

Za model syntetyzujący uznaje Bartmiński obraz *o j c z y z n y - m a t k i*, ponieważ matka jest nie tylko alegorią ojczyzny, ale też jej prototypem. Matka skupia wszystkie

¹⁸ J. Bartmiński, *Polskie rozumienie ojczyzny...*, s. 34.

¹⁹ *Tamże*, s. 35.

pozostałe wymiary ojczyzny: *przestrzenny* – *bo łono matki jest rzeczywistym „miejszem pochodzenia” człowieka, jego pierwszym środowiskiem naturalnym; wspólnotowy* – *bo więź z matką jest najwcześniejsza i najtrwalsza; kulturowy* – *bo to matka pierwsza przekazuje język i wzór zachowań swoim dzieciom. Równocześnie odniesienie do matki i domu rodzinnego najlepiej interpretuje zarówno stosunek podmiotu do ojczyzny czy też stosunki między ludźmi poczuwającymi się do tej samej ojczyzny*²⁰.

Zdecydowana większość opisanych przez Bartmińskiego modeli ojczyzny jest rozwinięciem i uszczegółowieniem myśli, których korzeni można doszukać się w opracowaniu Ossowskiego. W tym ostatnim nie ma jedynie koncepcji ojczyzny jako osoby, kobiety, matki, którą lubelski uczony wywiódł wprost z utworów literackich, przede wszystkim z poezji oraz tekstów ludowych.

Rozważania na temat pojęcia ojczyzny doprowadziły Wierzbicką do bardzo podobnych wniosków. Jednakże autorka ta za jeden z jego najistotniejszych komponentów uznaje *zbiorową pamięć męczeństwa*²¹, wywodzącą się wprost z polskich doświadczeń historycznych i stanowiącą o jego specyfice. Przede wszystkim więc doświadczenie kłeski, tak charakterystyczne dla naszej dziewiętnastowiecznej historii, znalazło swoje odzwierciedlenie w znaczeniu tego słowa. Wierzbicka zgodnie z tą tezą wzbogaca obraz ojczyzny matki zrekonstruowany przez Bartmińskiego: *ojczyzna jest jak ukochana matka, która nie stawia żadnych wymagań, lecz która wiele wycierpiała i którą powinno się chronić przed dalszymi nieszczęściami, przewidując i akceptując potrzebę poświęceń*²².

4. Przedmiotem analizy są teksty homilii i przemówień Jana Pawła II, wygłoszone podczas jego pielgrzymek do Polski w latach 1979-1987. Wybór ten nie jest przypadkowy. Po pierwsze, autorzy przywołanych wcześniej opracowań powołują się na nie stosunkowo rzadko. Po drugie, wszystkie skierowane zostały do masowego adresata²³. Spośród tekstów papieskich homilie i przemówienia, wygłaszane przy różnych okazjach podczas pobytu w kraju, można z pewnością uznać za te, które miały największe grono odbiorców. Na mszach papieskich gromadziły się setki tysięcy ludzi, niekiedy ich liczba przekraczała milion. Za pośrednictwem telewizji i radia uczestniczyły w nich kolejne rzesze wiernych. Transmisje z innych wydarzeń, takich jak spotkania z przedstawicielami świata nauki, w których brał udział papież, również cieszyły się dużą oglądalnością. Ponadto teksty homilii lub ich fragmenty publikowała nie tylko prasa katolicka, ale także niektóre dzienniki (np. „Gazeta Krakowska”). Można zatem przyjąć, że Jan Paweł II docierał ze swoim przesłaniem do większości Polaków, przez co mógł mieć wpływ na ich myślenie, poglądy, wizję świata²⁴. Po trzecie, omawiane teksty wyróżnia jednolitość

²⁰ Tamże, s. 40.

²¹ A. Wierzbicka, *Słownik kluczem do historii i kultury...*, s. 475.

²² Tamże, s. 472.

²³ Nawet przemówienia, które miały jasno zdefiniowanych odbiorców, np. władze państwowe czy członkowie Episkopatu Polski, były przygotowywane i wygłaszane ze świadomością, że będą ich słuchać liczni wierni, a także niewierzący, zainteresowani przebiegiem papieskiej pielgrzymki.

²⁴ Masowy odbiór homilii i przemówień Jana Pawła II miał miejsce także podczas jego późniejszych pielgrzymek do Polski.

kontekst historyczny – czasy schyłkowego komunizmu. Przemówienia papieskie odbierano wówczas nie tylko jako głos w sprawie wiary i moralności, ale także z nadzieją, że pobyt Ojca Świętego w ojczyźnie otworzy nowy rozdział w walce z systemem. Z tego powodu słuchali ich uważnie nie tylko wierzący katolicy, co nie było już tak powszechne i oczywiste w przypadku późniejszych pielgrzymek²⁵.

W sumie wzięłam pod uwagę 30 tekstów, z których część została wygłoszona w sytuacjach bezpośrednio związanych z kultem religijnym, tj. podczas mszy świętych i nabożeństw, a część – w kontekście zdecydowanie świeckim, np. w czasie spotkań z przedstawicielami władz państwowych. Wzięłam pod uwagę wyłącznie te, w których słowo „ojczyzna” pojawia się *explicite*, aby uniknąć pokusy automatycznego utożsamiania ojczyzny z Polską, dziejami, historią... Analizowane przemówienia i homilie stanowią zatem zwarty korpus jednorodnych gatunkowo tekstów, wygłoszonych w podobnych warunkach zewnętrznych.

5. W badanych tekstach papieskich słowo „ojczyzna” pojawia się stosunkowo często, od jednego do siedmiu razy w każdym z nich, intuicyjnie można by je więc uznać za słowo-klucz, jakkolwiek nie potwierdziłam tego badaniami statystycznymi²⁶. O szczególnym stosunku Ojca Świętego do ojczyzny świadczy to, że w przeważającej większości przypadków słowo to zostało zapisane dużą literą. Można to z jednej strony interpretować jako wyraz szacunku dla treści, jakie to pojęcie reprezentuje, z drugiej – uznać, że wyraz ten został przez autora obciążony dużym ładunkiem emocjonalnym²⁷.

Słowo „ojczyzna” pojawia się w tekstach papieskich bardzo często w połączeniu wyjątkowym, niespotykanym wcześniej: pielgrzym do Ojczyzny, pielgrzymować do Ojczyzny, pielgrzymka do Ojczyzny. Jan Paweł II, wzorem innych papieży, którzy zdecydowali się na wizyty zagraniczne, nazywał swoje podróże pielgrzymkami, podkreślając w ten sposób ich religijny charakter. Jednak sytuacja Jana Pawła II, pierwszego od stuleci papieża nie-Włocha, była pod wieloma względami bezprecedensowa. Jego poprzednicy nie musieli przecież podróżować do swej ojczyzny...

W bardzo wielu kontekstach Jan Paweł II, posługując się słowem „ojczyzna”, nawiązywał do niektórych wariantów tego pojęcia, opisywanych przez wspomnianych

²⁵ Podobnie Grzegorz Łęcicki uważa, że wspólnym mianownikiem tekstów wygłoszonych przez papieża w Polsce podczas jego trzech pierwszych pielgrzymek jest orędzie wolności głoszone w określonym kontekście historycznym. Zob. G. Łęcicki, *Jan Paweł II. Staratem się mówić za was... O papieskich pielgrzymkach do zniewolonej Ojczyzny 1979, 1983, 1987*, Warszawa 2008, s. 8.

²⁶ *Słownik terminów literackich*, red. M. Głowiński, Wrocław 2008, s. 512, definiuje słowa-klucze jako wyrazy, których frekwencja w obrębie określonego zespołu tekstów [...] wyraźnie góruje nad przeciętną częstotliwością ich występowania w języku literackim. Ponadto uchwytne statystycznie odejście od normy pojawiania się pewnych słów wskazuje na ich szczególną wartość znaczeniową dla danego autora.

²⁷ Ks. Wiesław Łużyński na podstawie analizy różnych tekstów udowadniał, że Jan Paweł II zestawiał powinności wobec ojczyzny z obowiązkami wobec rodziców: *Wobec tych, którym zawdzięczamy wszystko, winniśmy zachować miłość i wierność. Taką samą postawę powinien zająć człowiek wobec swojej ojczyzny i swojego narodu. W sytuacjach wyjątkowych powinien być gotowy do poświęcenia zdrowia, życia lub dóbr materialnych w celu obrony ojczyzny* – W. Łużyński, *Naród – ojczyzna – patriotyzm...*, s. 318.

wcześniej badaczy. Jednym z najczęściej przywoływanych jest obraz ojczyzny-ziemi. Występuje on w przemówieniach wygłoszonych podczas wszystkich pielgrzymek z omawianego okresu. Mówił więc Ojciec Święty o pielgrzymce do ziemi ojczystej²⁸ lub o pielgrzymowaniu po ojczystej ziemi²⁹. Kiedy indziej postawił wprost znak równości między ziemią a ojczyzną: *Niełatwa jest ta polska ziemia, nasza Ojczyzna*³⁰.

Szczególnie mocno ten motyw wybrzmiał w homilii wygłoszonej w Nowym Targu w 1979 r., gdzie papież mówił o ziemi polskiej, która *jawi się [...] szczególnie piękna i bogata w krajobrazy*³¹, a osobisty związek z ziemią uznał za *siłę Polaków nawet w najtrudniejszych okresach dziejów*³². Te fragmenty odsyłają odbiorcę do rozumienia analizowanego pojęcia jako ojczyzny prywatnej.

Ziemia ojczysta jest także jednym z motywów przewodnich słynnej homilii z pl. Zwycięstwa z tego samego roku. Papież wspominał w niej o tysiącleciu *chrztu na ziemi polskiej* i o wielu znanych i zapomnianych postaciach, *którym wypadło głosić Ewangelię na ziemi polskiej*³³. Ziemia ojczysta była dla niego obszarem szczególnym także dlatego, że ginęli na niej polscy żołnierze. Ziemia wreszcie, zapisana dużą literą, stała się jawnym synonimem ojczyzny, tym razem publicznej, w słynnym zakończeniu tej homilii, w którym Ojciec Święty wołał:

Niech zstąpi Duch Twój!

I odnowi oblicze ziemi.

Tej Ziemi!

*Amen*³⁴.

Również w Warszawie, w katedrze św. Jana w roku 1983, papież wspominał o swojej posłudze *na ziemi ojczystej*³⁵.

W belwederskim przemówieniu do przedstawicieli władz państwowych (1979) pojawia się koncepcja ojczyzny-państwa. Papież stwierdził w nim jasno, że *racją bytu państwa jest suwerenność społeczeństwa, narodu, ojczyzny*, a Zamek Królewski odczytywał właśnie jako *symbol państwowości i suwerenności Ojczyzny*³⁶. W 1983 r. na Jasnej Górze mówił o suwerenności państwa jako niezbędnym warunku zachowania tożsamości narodu i jego rozwoju: *Suwerenność państwa jest głęboko związana z jego zdolnością promowania wolności narodu, czyli stwarzania warunków, które mu pozwolą wyrazić całą*

²⁸ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla świata pracy*, Gdańsk, 12 VI 1987, s. 393. Ten i pozostałe cytaty z tekstów papieskich przytaczam za wydaniem: Jan Paweł II, *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa*, cz. 1: *Polska*, red. P. Ptasznik [i in.], Kraków 2008, *Dzieła Zebrane*, t. 9.

²⁹ *Przemówienie powitalne na lotnisku Okęcie*, Warszawa, 8 VI 1987, s. 299.

³⁰ *Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski*, Warszawa, 14 VI 1987, s. 421.

³¹ *Homilia w czasie Mszy św.*, Nowy Targ, 8 VI 1987, s. 129.

³² *Tamże*, s. 130.

³³ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 33.

³⁴ *Tamże*, s. 30.

³⁵ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej w katedrze*, Warszawa, 16 VI 1983, s. 175.

³⁶ *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 27.

*swoją własną tożsamość historyczną i kulturalną, to znaczy pozwolił mu być suwerennym poprzez państwo*³⁷.

W tekstach papieskich odnajdujemy również obraz ojczyzny personifikowanej jako matka³⁸. Widząc w niej najdoskonalszą figurę tego pojęcia, Jan Paweł II w Gnieźnie w 1979 r. oddawał hołd kobiecości i macierzyństwu *w imię tej naszej wspólnej Matki – Ojczyzny*³⁹. W powitalnym przemówieniu na warszawskim Okęciu w 1983 r. przywołał obraz matki, *która wiele przecierpiała i wciąż na nowo cierpi*⁴⁰, zdaniem Anny Wierzbickiej jeden z kluczowych w polskiej kulturze elementów pojęcia ojczyzna. Wizja ojczyzny-matki doprowadziła papieża do porównania wspólnoty ojczystej z rodziną⁴¹. W takiej wspólnotcie, podobnie jak w rodzinie, wzajemne relacje powinny opierać się na prawdzie i zaufaniu.

Jan Paweł II kilkakrotnie nazwał siebie synem ojczyzny; po raz pierwszy w przemówieniu wygłoszonym do władz państwowych w Belwederze podczas pierwszej pielgrzymki⁴², potem – w homilii wygłoszonej na pl. Zwycięstwa⁴³, a później np. w 1987 r. w Lublinie⁴⁴. Do uczestników mszy świętej na pl. Zwycięstwa zwracał się słowami: *umiłowani synowie i córki mojej Ojczyzny*⁴⁵. Synami i córkami ojczyzny nazwał polskich świętych i błogosławionych w homilii wygłoszonej w czasie mszy świętej beatyfikacyjnej bp. Michała Kozala, odprawionej na pl. Defilad na zakończenie II Krajowego Kongresu Eucharystycznego (1987)⁴⁶.

Charakterystyczne dla tekstów papieskich jest to, że bycie synem ojczyzny okazuje się równoznaczne z poczuwaniem się do wspólnoty z wszystkimi, bez wyjątku, jej syna-

³⁷ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry, Częstochowa, 19 VI 1983, s. 218.*

³⁸ W innych pismach Jana Pawła II, nienależących jednak do analizowanego korpusu, pojawia się także koncepcja ojczyzny-ojca, wywiedziona w pierwszym rzędzie od etymologii tego słowa. Zob. np. Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na przełomie tysiącleci*, Kraków 2005, s. 46-50. Zob. także L. Siwecki, *Idea ojczyzny...*, s. 335. Figurę ojczyzny-matki, pojawiającą się w różnych tekstach papieskich, homiliach, dokumentach i wierszach, szczegółowo analizowali ks. Wojciech Nowacki i Anna Kossakowska w cytowanym już artykule *Miłość do Ojczyzny w nauczaniu Jana Pawła II*, odnosząc ją jednak przede wszystkim do sfery duchowej: *Ojciec Święty mówi o Ojczyźnie, że jest to rzeczywistość matczyna; to zakorzenienie w głębi egzystencji ludzkiej i na ziemi. To misterium relacji moralnych oraz swoista liturgia dramatu ludzkiego życia, w której jawi się odniesienie świata ku Chrystusowi – tamże, s. 122.*

³⁹ *Słowo do wiernych zgromadzonych na wzgórzu Lecha, Gniezno, 3 VI 1979, s. 46.*

⁴⁰ *Przemówienie powitalne na lotnisku Okęcie, Warszawa, 16 VI 1983, s. 173.*

⁴¹ Przywołując późniejszy papieski *List do Młodych*, ks. Łużyński zauważał: *Więć rodzinna oznacza razem przynależność do wspólnoty większej niż rodzinna – oraz inną jeszcze podstawę osobowej tożsamości – tenże, Naród – ojczyzna – patriotyzm...*, s. 314.

⁴² *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze, Warszawa, 2 VI 1979, s. 29.*

⁴³ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa, Warszawa, 2 VI 1979, s. 30.*

⁴⁴ *Przemówienie do przedstawicieli świata nauki, Lublin, 9 VI 1987, s. 317.*

⁴⁵ *Tamże, s. 30.*

⁴⁶ *Homilia w czasie Mszy św. beatyfikacyjnej biskupa Michała Kozala, odprawionej na Placu Defilad na zakończenie II Krajowego Kongresu Eucharystycznego, Warszawa, 14 VI 1987, s. 419.*

mi i córkami. Przemawiając do władz w Belwederze w 1979 r., Jan Paweł II podkreślił to słowami: *Przemawia do was syn tej samej Ojczyzny*⁴⁷. Zwracając się w ten sposób do ideologicznych przeciwników, czy wręcz prześladowców Kościoła katolickiego, starał się burzyć bariery i szukać wspólnego celu, jakim miało być dobro rodaków. Swoją emocjonalną przynależność do narodu polskiego wyartykułował wówczas jednoznacznie: *Pozwólcie, Szanowni Panowie, że będę to dobro nadal uważał za moje dobro, że będę tak samo głęboko odczuwał mój udział w nim, jakbym nadal mieszkał na tej ziemi i był obywatelem tego państwa*⁴⁸.

Tę samą myśl jeszcze dobitniej wyraził trzy dni później w Częstochowie: *nigdy nie można zrezygnować z olbrzymiego wysiłku, którego celem jest budowanie sprawiedliwej jedności wśród synów i córek jednej Ojczyzny*⁴⁹. Rodaków zaś określił jako *ludzi mówiących tym samym językiem i odpowiedzialnych za tę samą wspólną sprawę, której na imię Ojczyzna*⁵⁰. Piętnował działania i sytuacje, które mogą prowadzić do *uprzywilejowania jednych, upośledzenia drugich*⁵¹. Obraz ojczyzny jako dobra wspólnego pojawił się także w gdyńskiej homilii skierowanej do ludzi morza (1987), w której stawiał znak równości między tym, co ojczyste, a tym, *co jest wspólnym dorobkiem i wspólnym dziedzictwem*⁵².

Papież, świadomy głębokiego podziału polskiego społeczeństwa, jaki dokonał się i utrzymał w czasach realnego socjalizmu, nawoływał do zasypania tej przepaści – w imię wspólnego dobra. Wierzył, że wartością, wokół której można zjednoczyć Polaków, jest wspólna ojczyzna, w której, podobnie jak w rodzinie, każdy powinien znaleźć swoje miejsce.

Dla Jana Pawła II niezwykle ważny był wymiar historyczny ojczyzny. I to nie tylko w odniesieniu do dziejów dziewiętnastowiecznych, których wpływ uznawała Wierzbicka za najistotniejszy dla współczesnego rozumienia tego pojęcia. Z jednej strony Jan Paweł II zdawał się podzielać jej poglądy. Postrzegał „ojczyznę” jako słowo szczególne, które zawiera w sobie sensy nieznane ludziom posługującym się innymi językami, co miało wynikać ze specyfiki naszych doświadczeń historycznych: *Słowo „ojczyzna” posiada dla nas takie znaczenie pojęciowe i uczuciowe zarazem, którego, zdaje się, nie znają inne narody Europy i świata. Te zwłaszcza, które nie doświadczyły takich jak nasz naród dziejowych strat, krzywd i zagrożeń*⁵³. Jednak bezpośrednie odniesienia do

⁴⁷ Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze, Warszawa, 2 VI 1979, s. 29.

⁴⁸ Tamże.

⁴⁹ Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry dla pielgrzymów z Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 89.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże. Analiza przemówienia wygłoszonego przez Jana Pawła II podczas 169 Konferencji Plenarnej Episkopatu Polski doprowadziła ks. Leona Siweckiego do podobnych wniosków: *Jan Paweł II podkreśla, że państwo winno być wyrazem pełnej suwerenności narodu, a nie suwerenności własnej struktury w stosunku do narodu – tenże, Idea ojczyzny...*, s. 342.

⁵² Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do ludzi morza, Gdynia, 11 VI 1987, s. 367.

⁵³ Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze, Warszawa, 2 VI 1979, s. 27.

łosów Polski w okresie zaborów występują w omawianych tekstach sporadycznie, jakkolwiek papież nazwał utratę niepodległości *straszliwą lekcją dziejową*⁵⁴.

Mówiąc o ojczyźnie, Ojciec Święty odwoływał się do różnych okresów jej historii, w tym do historii najdawniejszej, do korzeni polskiej tożsamości i państwowości⁵⁵. W św. Wojciechu widział *patrona ładu hierarchicznego w naszej Ojczyźnie*⁵⁶, a św. Stanisław był dla niego opiekunem jedności ojczyzny i ładu moralnego⁵⁷ (Częstochowa, 5 czerwca 1979, *Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski*). Nie były to dla niego postaci wyłącznie pomnikowe i odległe, ich przesłanie odczytywał papież jako aktualne tu i teraz: [...] *śluszenie tradycja narodowa upatruje właściwe miejsce św. Stanisława u podstaw kultury polskiej. Episkopat Polski wpatrzony w tego swojego wielkiego protagonistę w dziejach Ojczyzny nie tylko może, ale wręcz musi czuć się stróżem tej kultury*⁵⁸.

W homilii wygłoszonej w tym samym roku na Jasnej Górze przywołał osobę św. Jadwigi Śląskiej, która *objawiła się w dziejach naszej Ojczyzny, a pośrednio i całej Europy XIII stulecia, jako owa „niewiasta dzielna”*, i jej syna, Henryka Pobożnego, który *stawił skuteczny opór najazdowi Tatarów*⁵⁹. Odbudowywany Zamek Królewski w Warszawie jest symbolem *stuleci dziejów Ojczyzny, odkąd stolica państwa przeniesiona została z Krakowa do Warszawy*⁶⁰. Jasna Góra to nie tylko sanktuarium religijne, ale też miejsce silnie związane z historią Polski, które w czasach potopu oparło się naporowi Szwedów, a w ślad za tym *cała Ojczyzna uwolniła się od najeźdźców*⁶¹. Konstytucja 3 maja *świadczy niezbitą o woli zachowania niepodległego bytu Ojczyzny przez zadekretowanie odpowiednich reform*⁶².

Papież podkreślał rolę w historii Polski wszystkich tych, którzy za nią polegli. Na pl. Zwycięstwa w Warszawie (1979) podzielił się taką refleksją: *dzieje Ojczyzny napisać [są] przez Grób jednego Nieznanego Żołnierza*⁶³. Nawiązywał do osobistych przeżyć: *dla całego naszego pokolenia tak straszliwym wstrząsem była ostatnia wojna światowa i przeżyta w Polsce okupacja [...]*⁶⁴, i zobowiązywał do pamięci o tych doświadczeniach: *Nie możemy jednak zapomnieć wszystkiego, co się złożyło na doświadczenia wojny i okupacji. Nie możemy zapomnieć ofiary życia tylu Polaków i Polek. Nie możemy też zapo-*

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ Wątki te zostały rozwinięte w książce *Pamięć i tożsamość...*, s. 70. Zob. także L. Siwecki, *Idea ojczyzny...*, s. 334.

⁵⁶ *Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski*, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 74.

⁵⁷ Tamże, s. 78.

⁵⁸ Tamże, s. 79.

⁵⁹ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry dla pielgrzymów z Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego*, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 88.

⁶⁰ *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 27.

⁶¹ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry*, Częstochowa, 19 VI 1983, s. 218.

⁶² Tamże, s. 219.

⁶³ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 33.

⁶⁴ *Przemówienie do przedstawicieli władz państwowych wygłoszone w Belwederze*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 27.

mniej bohaterstwa żołnierza polskiego, który walczył na wszystkich frontach świata „za wolność naszą i waszą”⁶⁵. W Nowym Targu wspominał tych, którzy w czasie okupacji przedzierali się przez Tatry do wojska polskiego, które walczyło za wolność Ojczyzny poza jej granicami⁶⁶.

Ojczyzna dla Jana Pawła II to nie tylko historia, lecz także teraźniejszość. W Częstochowie (1979) nazwał prymasa Polski, kard. Stefana Wyszyńskiego, *człowiekiem opatrnościowym dla Kościoła, a także dla Ojczyzny* i dziękował Bogu za jego działalność *tu, w tym miejscu i w tych czasach⁶⁷*. Ojczyzna bowiem stawia przed nami zadania, niekiedy trudne, a do najważniejszych należy *sprawiedliwe zabezpieczenie potrzeb, praw i zadań każdego członka narodu⁶⁸*.

W tekstach papieskich słowo „ojczyzna” pojawia się także w kontekstach nawiązujących do przyszłości. W homilii nowotarskiej (1979) jawi się ono jako specyficzny pomost między przeszłością a przyszłością. Emigrantów z Podhala Jan Paweł II przestrzegał przed zapomnieniem ojczyzny w jej wymiarze przestrzennym i historycznym, jednocześnie widząc w wartościach, jakie niesie ze sobą to pojęcie, swoiste wyposażenie duchowe na przyszłość⁶⁹.

Przyszłość ojczyzny zależy od *zaufania zbudowanego na prawdzie⁷⁰*, zaufania, dodajmy, wzajemnego, na którym winny opierać się wszystkie zasadnicze wymiary życia społecznego: polityczny, ekonomiczny i kulturalny – nauczał papież w 1983 r. we Wrocławiu. W Gdańsku w 1987 r. nawoływał do „długomyślności”, do przesunięcia perspektywy w myśleniu o ojczyźnie – z tego, co było i jest, na to, co nastąpi: *Trzeba patrzeć w przyszłość i trzeba zachowywać siły ducha i ciała dla przyszłości⁷¹*. Rozwinął tę myśl w homilii wygłoszonej podczas spotkania z młodzieżą na Westerplatte: *Przyszłość Polski zależy od was i musi od was zależeć. To jest nasza Ojczyzna – to jest nasze „być” i nasze „mieć”. I nic nie może pozbawić nas prawa, ażeby przyszłość tego naszego „być” i „mieć” zależała od nas⁷²*.

Treści etyczne i emocjonalne wpisane w pojęcie ojczyzny kazały Janowi Pawłowi II uznać je za nośnik najwyższych wartości. W konsekwencji opuszczenie ojczyzny stało się w jego oczach jedną z największych przewin Polaka: decyzja o emigracji została napiętnowana jako dezercja. Warto może wspomnieć w tym miejscu, że przemówienie wygłoszone na Westerplatte okazało się jednym z najbardziej kontrowersyjnych wystąpień papieskich, ponieważ wielu młodych ludzi nie zgadzało się z moralnym potępieniem wyboru miejsca zamieszkania innego niż Polska.

⁶⁵ *Tamże*, s. 28.

⁶⁶ *Homilia w czasie Mszy św.*, Nowy Targ, 8 VI 1987, s. 129.

⁶⁷ *Przemówienie do Konferencji Episkopatu Polski*, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 74.

⁶⁸ *Tamże*, s. 77.

⁶⁹ *Homilia w czasie Mszy św.*, Nowy Targ, 8 VI 1987, s. 130.

⁷⁰ *Homilia w czasie Mszy św.*, Wrocław, 21 VI 1983, s. 255.

⁷¹ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej dla świata pracy*, Gdańsk, 12 VI 1987, s. 388.

⁷² *Homilia w czasie liturgii słowa skierowana do młodzieży zgromadzonej na Westerplatte*, Gdańsk, 12 VI 1987, s. 376.

Charakterystyczne dla myśli Ojca Świętego jest patrzenie na ojczyznę w szerszym kontekście, przekraczającym jej granice geograficzne. Jego ojczyzna nie jest odcięta od świata wyspą, mówiąc o niej, papież nie tracił z oczu szerszej perspektywy. Swoją pierwszą podróż do Polski rozumiał jako *szczególny znak naszego polskiego pielgrzymowania poprzez dzieje Kościoła*; Kościoła rozumianego jako katolicki, czyli powszechny, uniwersalny, bo owa mistyczna wędrówka miała się według niego dokonywać *nie tylko po szlakach naszej Ojczyzny, ale zarazem Europy i świata*⁷³. Podkreślając prawo każdego narodu do istnienia i samostanowienia, apelował o *umiłowanie [...] kultury i historii, umiłowanie specyficznych wartości, które stanowią o miejscu tej Ojczyzny w wielkiej rodzinie narodów*⁷⁴. Zatem te wartości, które stanowią o wyjątkowości Polski i są dla niej charakterystyczne, nie mają skazywać jej na izolację, ale przeciwnie – winny pomóc znaleźć jej miejsce wśród innych państw. Ojczyzna, tak jak ją widział papież, miała coś szczególnego do zaoferowania, coś, czym mogła i powinna się podzielić, miała się zatem otwierać na innych, a nie koncentrować na własnych potrzebach, roszczeniach i dokonaniach⁷⁵. Marzeniem Jana Pawła II było, aby *Ojczyzna mogła cieszyć się pokojem i poszanowaniem jej prawa obywatelstwa wśród wszystkich narodów Europy i świata*⁷⁶. Otwarcia na inne kultury domagał się także od duchownych. Przemawiając do alumnów, księży i zakonników w katedrze szczecińskiej (1987), zachęcał do *zainteresowania się historią i literaturą – ojczystą i światową*. Jego zdaniem jest to niezbędne, by przekonująco wskazywać ludziom *chrześcijańskie korzenie kultury ojczystej i jej związki z wrastaniem chrześcijaństwa w tkankę duchową Europy i świata*⁷⁷.

Przestrzeń ojczysta Ojca Świętego układa się w kręgi koncentryczne, zgodnie z obrazem opisywanym przez Bartmińskiego: *pod tym samym dachem, przy tym samym warsztacie pracy, na tej samej ziemi ojczystej... A dalej: poza jej granicami – na Zachód i Wschód, na Północ i Południe... coraz dalsze kręgi*⁷⁸. Najdalsze wychodzą daleko poza obszar państwa, każąc widzieć ojczyznę wśród innych narodów, otwartą, empatyczną.

6. Czytane po latach przemówienia papieskie zaskakują aktualnością. Mimo że napisane przed trzydziestu laty, nie sprawiają wrażenia reliktu, dokumentu epoki, która dawno przeminęła. Większość z nich mogłaby zostać wygłoszona dzisiaj. Przesłanie nie-

⁷³ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej na Placu Zwycięstwa*, Warszawa, 2 VI 1979, s. 31.

⁷⁴ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry dla pielgrzymów z Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego*, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 89.

⁷⁵ Ta myśl znalazła rozwinięcie i pogłębienie w tekstach papieskich powstałych w okresie starań Polski o przyłączenie do Unii Europejskiej. Zob. np. *Przemówienie pożegnalne*, Kraków, 19 VIII 2002, s. 922. Zob. także T. Lenkiewicz, *Ojczyzna i patriotyzm w nauczaniu Jana Pawła II*, „Ateneum Kapłańskie” 2003, t. 141, z. 2-3, s. 353.

⁷⁶ *Homilia w czasie Mszy św. odprawionej pod szczytem Jasnej Góry dla pielgrzymów z Dolnego Śląska i Śląska Opolskiego*, Częstochowa, 5 VI 1979, s. 89.

⁷⁷ *Przemówienie do alumnów, księży i zakonników zgromadzonych w katedrze*, Szczecin, 11 VI 1987, s. 364.

⁷⁸ *Homilia w czasie Mszy św. beatyfikacyjnej biskupa Michała Kozala, odprawionej na placu Defilad na zakończenie II Krajowego Kongresu Eucharystycznego*, Warszawa, 14 VI 1987, s. 419.

jednego może wydać się komentarzem do obecnej sytuacji Polski, inne mogłyby zostać odczytane jako przestroga. Ich nieprzemijającą wartością jest piękna polszczyzna, przejawiająca się w precyzyjnym doborze słów, starannej składni i przemyślanej, klarownej kompozycji. Jan Paweł II jawi się w nich nie tylko jako przenikliwy myśliciel, lecz także jako mistrz retoryki.

Nie jest zaskakujące to, że w tekstach Jana Pawła II pojawiają się warianty obrazu ojczyzny zakorzenione w polskiej tradycji i funkcjonujące do dziś w różnych obiegiach kultury. Był to przecież człowiek wychowany w szacunku dla niej, niekryjący miłości do tego, co rodzime – od krajobrazów po wybitne dzieła artystyczne, świetnie znający kanon polskiej literatury. Ponadto w przemówieniach do masowego odbiorcy z całą pewnością świadomie odwoływał się do tych obrazów, by uczynić swe przesłanie przejrzystym i łatwym do odczytania. Stąd częste przywoływanie metafor ojczyzny-matki, ojczyzny-ziemi, bliskich Polakom, wywołujących przewidywalne skojarzenia i emocje.

Niemniej jednak nie jest tak, że papieska wizja ojczyzny została w całości przejęta w postaci od dawna ugruntowanych wzorców. W tekstach Jana Pawła II pojawiają się bowiem tony szczególne, nie tyle zupełnie nieobecne wcześniej, ile może rzadziej artykułowane. Takim motywem charakterystycznym dla myśli Ojca Świętego wydaje się podkreślenie, że ojczyzna jest równoznaczna ze wspólnotą, że winna łączyć, a nie dzielić. To było widoczne już podczas pierwszej pielgrzymki, kiedy Jan Paweł II, zwracając się do przedstawicieli ówczesnych władz, tak mocno podkreślał, że podobnie jak oni jest Polakiem. Stała za tym niezachwiana wiara, że sam fakt pochodzenia z jednej ojczyzny powinien okazać się wystarczającym argumentem do współdziałania dla jej dobra.

Warto zaznaczyć natomiast, że w przemówieniach papieskich w ogóle nie pojawił się najbardziej rozpowszechniony według Bartmińskiego obraz ojczyzny narodowej, stawiający w centrum etniczność, rodzimość i swojskość, obraz w rzeczywistości wykluczający z przestrzeni ojczystej wielu jej obywateli. Aby móc być jego częścią, trzeba spełnić określone kryteria: odpowiedniego urodzenia, wyznawania wiary katolickiej i przyznawania się do określonych poglądów. Tym samym współczesna koncepcja ojczyzny rzadko pokazuje ją na tle innych narodów. Tymczasem papież nie tracił z oczu tej perspektywy. Jego wizja ojczyzny to nie obraz wspólnoty skoncentrowanej wyłącznie na sobie, rozpamiętującej chwile upadków i triumfów i snującej swoje marzenia i plany bez oglądania się na innych. Ojczyzna według Jana Pawła II winna, owszem, skłaniać do pamięci o swych dziejach, ale jednocześnie – do patrzenia w przyszłość. Wiedza o przeszłości powinna być swego rodzaju kapitałem, z którego czerpie się siłę do dalszych działań. Ponadto obywatele mają być świadomi wyjątkowości swej ojczyzny, ale jednocześnie powinni pamiętać, że jest ona członkiem większej wspólnoty, że od niej czerpała i czerpie, ale także ma wobec niej zobowiązania. To wizja bliska obrazowi ojczyzny społecznej, który Bartmiński odnajdywał w pismach Herlinga-Grudzińskiego, Miłosa, Lipskiego.

7. Na zakończenie można postawić pytanie, w jakim stopniu składniki obrazu ojczyzny, tak wyraziste w tekstach papieskich, utrwaliły się w świadomości społecznej.

Przywołany artykuł Bartmińskiego, w którym obraz ojczyzny społecznej łódzki badacz określił jako marginalny, powstał na początku lat 90., a więc później niż analizo-

wane przemówienia. Ten stan rzeczy potwierdzają współczesne słowniki polszczyzny współczesnej. Definicje i cytaty zamieszczone w *Wielkim słowniku języka polskiego*, który powstaje od 2007 r. i jest na bieżąco aktualizowany⁷⁹, potwierdzają, że przez ojczyznę rozumie się kraj, w którym ktoś się urodził i wychował, bądź ten, w którym się mieszka. Ojczyzna ma nadal status wyjątkowy, trzeba jej służyć, walczyć o nią, tęsknić za nią i być jej wiernym. Wśród połączeń o najwyższej frekwencji nadal wymieniane są: oddać życie, umierać, zginąć za ojczyznę, poległy za ojczyznę. Na podstawie lektury definicji i przykładów z tego słownika można dojść do wniosku, że ojczyzna jest w dalszym ciągu postrzegana jako obszar izolowany – zarówno fizycznie, jak i symbolicznie; nie ma ani jednego cytatu, który wskazywałby na obraz ojczyzny jako członka większej rodziny państw, choćby europejskich⁸⁰. Jedynie *Słownik języka polskiego* PWN podaje odbiegające od tego stereotypu wyrażenie „Europa ojczyzn”⁸¹.

Podsumowując, wypada zgodzić się z tymi wszystkimi komentatorami, którzy ubolewają, że recepcja myśli Jana Pawła II w Polsce jest powierzchowna. Jak się okazuje, to spostrzeżenie nie dotyczy wyłącznie płaszczyzny teologicznej i religijnej. Wizja ojczyzny jako wspólnego dobra i wspólnego zobowiązania, tak mocno akcentowana przez papieża, wydaje się dziś schodzić na dalszy plan. W przestrzeni publicznej coraz częściej spotykamy się z obrazem Polski podzielonej – najczęściej w wyniku sympatii i przekonań politycznych, które mają stanowić przepaść niemożliwą do zasypania przez wyznawców antagonistycznych poglądów. Zwolennicy różnych opcji politycznych, a także komentatorzy sceny politycznej zdają się zaskakująco łatwo akceptować tę koncepcję⁸². W skrajnych przypadkach w wystąpieniach publicznych można usłyszeć, kogo uważa się za Polaka, a komu nie wolno tak się nazywać, i te rozróżnienia dokonywane są całkowicie arbitralnie. Przeciwnikowi politycznemu czy ideowemu nie przyznaje się prawa do własnych racji, odmienne zdanie może spowodować, że zostanie uznany za odszczepieńca od wspólnoty⁸³. Obraz podzielonej Polski odnajdziemy nawet w poezji współczesnej:

⁷⁹ Jest on redagowany pod auspicjami Komitetu Językoznawstwa PAN i udostępniany wyłącznie w postaci elektronicznej pod adresem: <http://www.wsjp.pl>.

⁸⁰ *Ojczyzna*, [w:] *Wielki słownik języka polskiego*, [online] http://www.wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=9054&id_znaczenia=0, 20 I 2013.

⁸¹ *Ojczyzna*, Portal Wiedzy PWN, [online] <http://www.pwn.pl/?module=multisearch&search=ojczyzna&submit2=szukaj>, 20 I 2013.

⁸² Zob. przykładowe wypowiedzi: [...] *rzeczywistość jest niestety okrutna – tak, mamy dwie Polski. I nie jest to podział nowy. On powstał już u zarania III RP, kiedy jedna strona uznała siebie za tę oświeconą, niosącą kaganek europejskości i nowoczesności wśród ponurego, niebezpiecznego tłumu ciemniaków. Tłumu antysemickiego, zafobanego. Ta część społeczeństwa została potraktowana w sposób pełen pogardy i poniżenia.* (Ryszard Legutko); *Ja oglądałem ten wiec z daleka. Widziałem tam dwie Polski. Jedna to ta Polska bardzo agresywna, broniąca krzyża, atakująca i nieprzyjemna, a z drugiej strony widziałem osoby, którym się to nie podobało, które chcą Polski nowoczesnej, europejskiej* (Grzegorz Napieralski, 2010) – <http://m.onet.pl/wiadomosci,t24me,19I2014>.

⁸³ *Tu jest Polska i tu swój głos wyrażają prawdziwi i wolni Polacy. [...] Na 10 minut przed mszą, na wielkich telebimach jeden z propagandzistów telewizji informacyjnej rozmawiał z zaproszonymi gośćmi o... demonach polskiego patriotyzmu. To zdumiewający wyraz pogardy dla ludzi, którzy gromadzą się pod*

*Dwie Polski – ta o której wiedzieli prorocy
I ta którą w objęcia bierze car północy
Dwie Polski – jedna chce się podobać na świecie
I ta druga – ta którą wiozą na lawecie
[...]*

To co nas podzieliło – to się już nie sklei

(Jarosław Marek Rymkiewicz)

Podobnie model ojczyzny otwartej na przyszłość i szukającej swojego miejsca we wspólnocie narodów nie stał się powszechny. Nadal dla wielu Polaków ojczyzna to dzieje klęsk i cierpienia, to pole wyrównywania rachunków historycznych, związanych ze zdarzeniami odległymi w czasie i całkiem niedawnymi. Bliski Janowi Pawłowi II obraz ojczyzny społecznej pozostaje wciąż elitarny, funkcjonujący niemal wyłącznie w piśmiennictwie, które trudno nazwać popularnym.

BIBLIOGRAFIA

- Bartmiński J., *Polskie rozumienie ojczyzny i jej warianty*, [w:] *Pojęcie ojczyzny we współczesnych językach europejskich*, red. tenże, Lublin 1993, *Pogranicze*, t. 1.
- Czuba K., *Ojczyzna w nauczaniu Jana Pawła II*, Olsztyn 1990.
- Jan Paweł II, *Homilie i przemówienia z pielgrzymek – Europa*, cz. 1: *Polska*, red. P. Ptasznik [i in.], Kraków 2008, *Dzieła Zebrane*, t. 9.
- Jan Paweł II, *Pamięć i tożsamość. Rozmowy na progu tysiącleci*, Kraków 2005.
- Katastrofa smoleńska i papież w orędziu wielkanocnym*, Polskie Radio, 24 IV 2011, [online] <http://www.polskieradio.pl/5/3/Artykul/356328,Katastrofa-smolenska-i-papiez-w-oredziu-wielkanocnym>.
- Kłoskowska A., *Kultura narodowa*, [w:] *Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, t. 1: *Pojęcia i problemy wiedzy o kulturze*, red. S. Krzemień-Ojak [i in.], Wrocław 1991.
- Lenkiewicz T., *Ojczyzna i patriotyzm w nauczaniu Jana Pawła II*, „Ateneum Kapłańskie” 2003, t. 141, z. 2-3.
- Łęcicki G., *Jan Paweł II. Staralem się mówić za was... O papieskich pielgrzymkach do zniewolonej Ojczyzny 1979, 1983, 1987*, Warszawa 2008.
- Łużyński W., *Naród – ojczyzna – patriotyzm w nauczaniu społecznym Jana Pawła II*, „Studia Gnesnensia” 2006, t. 20.
- Miłość do Ojczyzny według Jana Pawła II*, oprac. G. Grochowski, Szczecinek 2011.
- Nowacki W., Kossakowska A., *Miłość do Ojczyzny w nauczaniu Jana Pawła II*, „Studia Teologiczne” 2005, t. 23.
- Ojczyzna*, Portal Wiedzy PWN, [online] <http://www.pwn.pl/?module=multisearch&search=ojczyzna&submit2=szukaj>.

biało-czerwonymi sztandarami! (Jan Pospieszalski, 2011) – B. Strzelczyk, *Manifestacja w Krakowie. Rządzący winni katastrofy*, Gazeta.pl Kraków, 4 III 2012, [online] http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,11281296,Manifestacja_w_Krakowie__Rzadzacy_winni_katastrofy.html#ixzz1oGogkjje, 19 I 2014.

- Ojczyzna*, [w:] *Wielki słownik języka polskiego*, [online] http://www.wsjp.pl/do_druku.php?id_hasla=9054&id_znaczenia=0.
- Ossowski S., *Analiza socjologiczna pojęcia ojczyzna*, [w:] tenże, *O ojczyźnie i narodzie*, Warszawa 1984.
- Pelanowski A., *Znak Katynia, znak Smoleńska*, „Frona” 2010, nr 55, [online] <http://www.pisemofrona.pl/wp-content/uploads/2011/09/Frona55.pdf>.
- Polak K., Polak M., *Polska – ojczyzna w nauczaniu Jana Pawła II*, „Rocznik Koszaliński” 2006, nr 34.
- Seul A., *Wartości patriotyczne w wypowiedziach Jana Pawła II*, „Język, Szkoła, Religia” 2008, nr 4.
- Siwecki L., *Idea ojczyzny i państwa w nauczaniu sługi Bożego Jana Pawła II*, „Ateneum Kapłańskie” 2006, t. 146, z. 2, s. 332-347.
- Słotwińska H., *Katecheza o ojczyźnie według nauczania Jana Pawła II*, „Studia Pastoralne” 2006, R. 2, nr 2.
- Słownik terminów literackich*, red. M. Głowiński, Wrocław 2008.
- Strzelczyk B., *Manifestacja w Krakowie. Rządzący winni katastrofy*, Gazeta.pl Kraków, 4 III 2012, [online] http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,11281296,Manifestacja_w_Krakowie__Rzadzacy_winni_katastrofy.html#ixzz1oGogkjqe.
- Wierzbicka A., *Słownik kluczem do historii i kultury. „Ojczyzna” w językach niemieckim, polskim i rosyjskim*, przeł. M. Abramowicz, [w:] też, *Język, umysł, kultura. Wybór prac*, red. J. Bartmiński, Warszawa 1999.
- Wojciechowski P., *Ojczyzna – miejsce trudnego wyzwania*, „Pastores” 2011, nr 4.

Dr hab. Małgorzata GASZYŃSKA-MAGIERA – iberystka, adiunkt w Instytucie Studiów Międzykulturowych UJ. Zajmuje się przede wszystkim teorią przekładu literackiego, lingwistyką kulturową oraz metodyką nauczania języka polskiego jako obcego. Na jej dorobek składają się dwa podręczniki do nauczania języka polskiego jako obcego, monografia *Granice przekładalności. Subjuntivo i jego polskie ekwiwalenty w tłumaczeniach prozy latynoamerykańskiej* (Kraków 1997) oraz artykuły poświęcone glotodydaktyce, translatoryce oraz recepcji literackiej. Ostatnio opublikowała *Recepcję przekładów literatury iberoamerykańskiej w Polsce w latach 1945-2005 z perspektywy komunikacji międzykulturowej* (Kraków 2011).